

KÖKTÜRK YAZITLARI VE KÖKTÜRK YAZITLARINDA ATLAR*

Yrd.Doç.Dr.Cengiz ALYILMAZ**

Köktürk Yazıtları (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Bilge Tonyukuk Yazıtı), Bumın önderliğinde Avarlar'ın hakimiyetine son verip Büyük Türk Kağanlığı'nın temsilcisi olarak 552 yılında iş başına geçen Köktürkler'in/Köktürk Devleti'nin II.döneminde (II.Köktürk Kağanlığı zamanında) vücuda getirilmiş mezar taşlarıdır. Bu mezar taşları, mezar taşı olmalarının yanı sıra, aynı zamanda Türk dilinin, Türk askerî, siyasî ve edebî tarihinin... kısacası Türk kültür ve medeniyetinin de birer köklülük, ölümsüzlük ve ebedilik sembolü olma özelliği taşır.

Türk kültür ve medeniyetinin bu şaheserleri hakkında bazı önemli bilgileri dikkatlere sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz***.

Köl Tigin Yazıtı: Köl Tigin'in ölümünden sonra 732 yılında ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. 375 cm. yüksekliğinde, (üst tarafı) 122 cm-(alt tarafı) 132 cm. genişliğinde ve 44-46 cm. kalınlığında kalitesiz mermerden yapılmış dört cepheli büyük bir taştır. Kaplumbağa şeklinde bir kaidenin üzerine oturtulmuştur.

* Türk Veteriner Hekimleri Birliği Vakfı İstanbul Şubesi'nde 28.3.1996 tarihinde yapılan konuşmanın metni.

** Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi.

*** Bu bölümü hazırlarken büyük oranda istifade ettiğimiz şu kaynaklara yazıtların bulunuşu, okunuşu vd. meseleleri ile ilgili bilgileri öğrenmek için de bakılabilir. ERCİLASUN Ahmet B.(Prof.Dr.), "Bengü Taş Edebiyatı" Büyük Türk Klasikleri, c.1. İst. 1994; ERCİLASUN Ahmet B.(Prof.Dr.), Moğolistan ve Çin Günlüğü, Ank. 1991; ERGİN Muharrem (Prof.Dr.), Orhun Abideleri, İst. 1994; SERTKAYA Osman Fikri (Doç.Dr.), Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ank. 1995; TEKİN Talat (Prof.Dr.), Orhon Yazıtları, Ank.1988; TEKİN Talat (Prof.Dr.), Tonyukuk Yazıtı, Ank. 1994; ...vd.

Doğu yüzünde 40, güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır (toplam 66 satır) Köktürk harfli Türkçe metin vardır. Batı yüzünde ise Çince bir metne yer verilmiştir. Ayrıca yazıtın kuzey-doğu, güney-doğu, güney-batı ile batı yüzlerinde de Köktürk harfli Türkçe küçük yazıtlar bulunmaktadır. Yazıtta Köktürk tarihine ait olaylar, mesajlar vd. Bilge Kağan'ın ağzından nakledilir. Yazıcısı Bilge Kağan ve Köl Tigin'in yeğenleri olan Yollug Tigin'dir. Köl Tigin adına inşa ettirilen büyük bir külliye'nin, türbenin parçalarından biri olan yazıt, bu günkü Moğolistan sınırları içindeki Orhun vadisinde, Ulan-Bator'un 400 km. batısındaki Koşo-Çaydam gölü yakınlarındadır.

Bilge Kağan Yazıtı: Bilge Kağan'ın ölümünden sonra küçük oğlu Tenri Kağan tarafından 735 yılında diktirilmiştir. Şekil, yapısı vs. bakımından Köl Tigin yazıtıyla büyük benzerlik gösteren yazıt, Köl Tigin yazıtından bir kaç cm. daha yüksektir. Dört cephelidir. Yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır Köktürk harfli Türkçe metin vardır. Batı yüzünde ise Köl Tigin yazıtında olduğu gibi Çince bir yazıtta yer verilmiştir. Ayrıca yazıtın güney-doğu, güney-batı ve batı yüzlerinde de Köktürk harfli Türkçe küçük yazıtlar bulunmaktadır. Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzündeki yazıt ile, Köl Tigin yazıtının güney yüzündeki ilk 8 satır aynıdır. Yine Bilge Kağan yazıtının doğu yüzündeki yazıtın 2-24. satırları ile Köl Tigin yazıtının doğu yüzündeki yazıtın 1-30 satırları bazı küçük değişiklikler dışında aynıdır. Yazıtta olayları nakleden, öğütler veren Köl Tigin yazıtında olduğu gibi yine Bilge Kağan'dır. Yazıtta Köl Tigin'in ölümünden sonra vuku bulan olayların da eklendiği görülür. Yazıcısı Yollug Tigin'dir. Bu gün oldukça harap, yere devrilmiş, parçalanmış, büyük bölümü okunmaz hale gelmiş olan yazıt, Köl Tigin yazıtının yaklaşık 1 km. uzağındadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtı: Büyük vezir ve kumandan Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki taştan ibarettir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından daha küçük olan Tonyukuk yazıtının birinci taşında 35, ikinci taşında ise 27 satır Köktürk harfli Türkçe metin vardır. Yazıtın yazılış/dikiliş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar bu tarihi 720-725 olarak gösterirken, bazıları ise (N.N.Kozmin gibi) bu yazıtın Tonyukuk tarafından Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına cevap olarak yazıldığını, bu sebeple de söz konusu yazıtlardan daha sonraki bir dönemde dikilmiş olabileceğini ileri sürmektedirler. Diğer iki yazıtta olduğu gibi Bilge Tonyukuk yazıtında da tarihi olaylar anlatılır. Olayları nakleden, öğütler veren bizzat Tonyukuk'un kendisidir. Bilge Tonyukuk yazıtı, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan yaklaşık 300 km. uzakta, Tola Irmağı'nın yukarı mecrasındaki Bayın-Çokto bölgesindedir.

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarının her üçünde de Türk kağan ve kumandanlarının hem kendilerinden öncesine, hem de kendi dönemlerine ait tarihî gerçekleri bütün olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alıp inceledikleri, değerlendirdikleri ve bunları taşlara kazdırmak/yazdırmak suretiyle geçmişten hale, halden de istikbale mesaj vermeyi hedefledikleri görülür. Bu mesajların özünde ise "Türk Milleti'nin birlik ve bütünlüğü halinde her türlü zorluğa güçlüğe karşı koyabilecek manevî güce sahip olduğu, kıyamet kopmadıkça Türk Milleti'ni yok etmeye kimsenin gücünün yetmeyeceği gerçeği" anlatılmak, vurgulanmak istenir.

**türk oguz begleri bodun eşiding üze tengri
basmasar asra yır telinmeser türk bodun ilingın törüngin
kim artatı udaçı erti türk bodun ertın ökün:** Türk Oğuz
Beyleri Milleti işitin: Üstte gök çökmedikçe, altta yer
delinmedikçe (yani kıyamet kopmadıkça) ey Türk Milleti senin
ilini töreni/devletini düzenini kim bozabilir? Türk Milleti,
aklını başına topla, aslına dön!

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 22-23

**Yuyka erkli toplagalı uçuz ermiş yinçge erklig
üzgeli uçuz yuyka kalın bolsar toplaguluk alp ermiş
yinçge yogan bolsar üzgülük alp ermiş:** (Bir şey) yufka iken
(onu) delmek kolay imiş; ince olanı da kırmak kolay; yufka
kalın olursa (onu) delmek zor imiş; ince yoğun olursa (onu)
kırmak/koparmak zor imiş.

Bilge Tonyukuk Yazıtı 13-14

Köktürk Yazıtları hakkında vermiş olduğumuz bu bilgilerden sonra, şimdi de bu yazıtlarda geçen atlar ve atlarla ilgili kelime/kelime grupları üzerinde durarak bunların büyük bir kısmını geçtikleri cümlelerle birlikte dikkatlere sunmak istiyoruz.

Atlar hem göçebe hem de yerleşik Türk kültür ve medeniyet tarihi içinde çok önemli bir yere sahiptirler. Türk Milleti, tarihin her devresinde olduğu gibi Köktürkler zamanında da kimi zaman atın gücünden, etinden, sütünden, derisinden istifade etmiş; kimi zaman onu Tanrısı'na kurban adanmış; kimi zaman dost bilip, sırdaş bilip ona sırrını açmış; "Kuş kanatın er atın" ata sözünü ispat edercesine

onunla adeta aynileşmiş; kimi zaman da onunla sefere çıkıp, irak yolları, illeri yakın eyleyip “gök kadar engin ülkeleri” fethetmiştir.

Atlar, yazıtlarda daha ziyade “savaş vasıtası” olarak karşımıza çıkarlar. Savaşın şiddeti, zorluğu, çetinliği; kahramanların cesareti, mahareti, yiğitliği, başarısı... hep atlarla birlikte dile getirilir. Yazıtlarda “savaş vasıtası” olarak karşımıza çıktığını belirttiğimiz atların bir çoğu (özellikle de Köl Tigin'in yaptığı/katıldığı savaşlarda binmiş olduğu atlar) tıpkı Dede Korkut Hikâyelerindeki, Köroğlu Destanı'ndaki, Gazavatnameler'deki, Manas Destanı'ndaki... atlar gibi üstün özelliklere sahiptirler. Bu sebeple bu atlar genelde sahiplerinin adları; cinsleri, renkleri... vd. özellikleriyle birlikte belirtilmişlerdir.

ak adgır: Ak aygır

bayırkuning ak adgırı: Bayırku'nun ak aygırı

köl tigin bayırkun(ing ak adgırig) binip oplayu tegdi:

Köl Tigin, Bayırku'nun ak aygırına binip boğa gibi saldırdı.

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 35-36

ak at: Ak at, kır at

alp şalçı ak atı: Alp Şalçı'nın ak atı

alp şalçı ak atın binip tegmiş: (Köl Tigin), Alp Şalçı'nın ak atına binerek hücum etmiş.

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 40

ak+ø<ak at: Ak (at), kır (at)

alp şalçı akı: Alp Şalçı'nın ak (at)ı

alp şalçı akın binip oplayu tegdi: (Köl Tigin), Alp Şalçı'nın ak (at)ına binip boğa gibi saldırdı.

Köl Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi 2

azman ak+ø<azman ak at: Azman ak (at)

köl tigin azman akıg binip oplayu tegdi: Kök Tigin, azman ak (at)ına binip boğa gibi saldırdı.

Köl Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi 5

ögsüz ak+ø<ögsüz ak at: Öksüz ak at

köl tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı: Kök Tigin, öksüz ak (at)ına binip dokuz eri mızrakladı.

Köl Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi 8-9

boz at: Boz at

tadıkıng çoring boz atı: Tadık'ın Çor'un boz atı

ang ilki tadıkıng çoring boz (atıg binip tegdi): (Köl Tigin), en önce Tadık'ın Çor'un boz atına binip hücum etti.

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 32

boz at: Boz at

işbara yamtar boz atı: İşbara Yamtar'ın boz atı

ekinti işbara yamtar boz atıg binip tegdi ol at anda ölti: (Köl Tigin) ikinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti; o at orada öldü.

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 33

başgu boz at: Akıtmalı boz at

köl tigin başgu boz at binip tegdi: Köl Tigin, akıtmalı boz ata binip hücum etti.

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 37

özlik at: Has at

(özlik) adgır: Has aygır

...özlik atın adgırın kara k(için)... kök teyengin türüküme bodunuma kazganu birtim iti birtim: ...
has atlarını, (has) aygırlarını, kara samurlarını,... ,gök sincaplarını Türküm'e Milletim'e kazanıverdim, ediniverdim.

Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Cephesi 11-12

edgü özlik at: Cins has at

edgü özlik atın kara kişin kök teyengin sansız kelürüp kop kottı: Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktar)da getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

Bilge Kağan Yazıtı Güney Cephesi 12

torug at: Doru at

kedimlig torug at: Zırhlı doru at

yigen silig beging kedimlig torug at: Yigen Silig Bey'in zırhlı doru atı

üçünç yigen silig beging kedimlig torug at binip tegdi ol at anda ölti: (Köl Tigin) üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in zırhlı doru altına) binip hücum etti; o at (da) orada öldü.

Köl Tigin Yazıtı Doğu Cephesi 33

tögünlüg at: Damgalı at

tengri yarlıkazu bu türk bodun ara yaraklıg yağıg yeltürmedim tögünlüg atıg yügürtmedim: Tanrı korusun, bu Türk Milleti içerisinde, silahlı düşmanı sokturmadım; (düşmanın) damgalı atını koşturmadım.

Bilge Tonyukuk Yazıtı II.Taş Doğu Cephesi 3-4

yazıg+ø<yagız at: Yağız at

az yagız+ø<az yagız atı: Azlar'ın yağız atı

köl tigin az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı: Kök Tigin Azlar'ın yağız (at)ına binip boğa gibi saldırarak bir eri mızrakladı.

Kök Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi 5

Yazıtlarda, yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden başka, **at(ıg) bin-** (at(a) bin-), **...at(ıg) binip oplayu teg-** (... at(a) binip boğa gibi saldır-), **at üze bintür-** (ata bindir-), **at yet-** (atı yedeğe al-), **atıg ıka ba-** (atı ağaca bağla-), **atlıg** (atlı), **atlıg sü** (atlı ordu, süvari), **atlıg ülüg** (atlı bölük/bölüm), **at orukı** (at yolu), **toruk (at)** (zayıf at), **yılkı** (yılka, at sürüsü)... gibi at ve atla ilgili kelime/kelime gruplarının geçtiği cümlelerle de karşılaşılmaktadır. Bunlardan bir kaçını da örnek teşkil etmesi bakımından dikkatlere sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

atlıg sü: Atlı ordu, süvari birliği

tabgaç atlıg süsi bir tümen artukı yeti bing süg ilki kün ölürtüm: Çin süvari ordusu(ndan) on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm.

Bilge Kağan Yazıtı Güney Cephesi 1

atıg ıka ba-: Atı ağaca bağla-, atları ağaçlara bağla-
atıg ıka bayur ertimiz: Atı ağaca bağlıyorduk/Atları
ağaçlara bağlıyorduk.

Bilge Tonyukuk Yazıtı I.Taş Kuzey Cephesi 3

yilkı: Yilkı, at sürüsü

tangut bodunug buzdum ogılın yu(tuz)ın yilkısın
barımın anda altım: Tangut halkını hezimete uğrattım;
çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve bütün)
varlıklarını o zaman aldım/ele geçirdim.

Bilge Kağan Yazıtı Doğu Cephesi 24